

РОЗВИТОК ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В СРСР: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

САМОЙЛЕНКО Євген Георгійович – доцент кафедри політичної економії Національної металургійної академії України

УДК 330.564.24:330.366

В статті виявлена специфіка розвитку теневої економіки в СРСР. Збільшення її масштабів почалося со зниження темпов економічного фоста в Советском Союзе. Именно развитие неформального сектора теневої економіки привело к распространению других сегментов, что стало возможным в результате неадекватного восприятия экономической ситуации высшим руководством страны. Главными факторами расширения теневых отношений в Советской Украине были тотальная монополизация производства государством, отсутствие частной собственности и игнорирование государством неформального сектора экономики.

Ключові слова: *тіньова економіка, легальна економіка, сегмент тіньової економіки, економічне зростання, Україна.*

Постановка проблеми

Розростання і поглиблення тіньової економічної діяльності в народному господарстві країни перетворили її в найбільшу загрозу для національної безпеки держави. Тіньова економіка охоплює більшу частину виробничої діяльності, сфери обслуговування, в тому числі торгівлі, сільського господарства, зовнішньоекономічної діяльності, паливно-енергетичної галузі, приватизації, інтелектуальної та інвестиційної сфер, фінансово-кредитної сфери. Але вона не є породженням тільки трансформаційного періоду. Негативні тенденції були нагромаджені протягом останніх десятиріч панування адміністративно-командної системи. У зв'язку з цим виникає потреба поглибленого дослідження тіньової економіки СРСР.

Формування цілей статті

Метою статті є визначення розвитку тіньової економіки в СРСР. Розробкою методичних та теоретичних проблем, пов'язаних з тіньовою економікою займалися як вітчизняні [2; 4; 6] так і іноземні фахівці [5; 7; 8]. Основна увага концентрувалась на дослідженні масштабів тіньової економіки та напрямках її нейтралізації.

Виклад основного матеріалу

У Радянському Союзі тіньова економіка була присутня на всіх етапах його розвитку в більших або менших масштабах. Великих обсягів тіньова економіка досягла в період “воєнного комунізму”. Як зазначає С.Павлюченко: “Тіньова економіка, яка зародилась у сфері сільського господарства та торгівлі, дуже швидко охопила й інші галузі і, в першу чергу, промисловість. Політика “воєнного комунізму” створювала надприбутковий тіньовий бізнес.

Органами ВЧК наприкінці “воєнного комунізму” в заняттях крадіжками та спекуляцією були викриті робітники майже усіх наркоматів. Звичайні робітники націоналізованих підприємств не відставали від керівників та розкрадали до 2/3 виробленої продукції. Вкрадене негайно потрапляло на тіньовий ринок” [5, с.111]. Якщо на Заході з цим явищем намагались боротись економічними заходами, то в СРСР тіньова економіка вважалась аномалією та пропонувалось її знищення виключно каральними методами.

Тоталітарна система правління і жорстокі репресії призвели до зменшення масштабів тіньової економіки.

Її активізація відбувається з кінця 50-х років. Причиною цього стало різке скорочення недержавного сектора (перетворення колгоспів у радгоспи, ліквідація промислової кооперації, заборона підсобних промислів, обмеження особистих підсобних господарств, заборона на утримання худоби тощо), підсилення монополізації економіки. Слід зазначити, що ці перетворення відбувалися на тлі скорочення темпів економічного зростання радянської економіки. До 60-х років чисельність так званих кустарів складала 150 тис., а на початку 60-х років, коли позначилися конкретні кроки по скороченню видання ліцензій на індивідуальну трудову діяльність, чисельність цієї категорії зайнятого населення почала стрімко падати і у 1973 р. склала вже тільки 10 тис. [2, с.114].

Ці виробничі процеси та пов'язані з ними виробничі відносини, які раніше відбувалися у недержавному секторі, повинна була взяти на себе держава. Але необхідних ресурсів для цього вона не мала, а вимоги виробництва продукції із місцевої сировини дрібними партіями, надання індивідуальних послуг не зникли. Це призвело до дефіциту товарів та послуг. При цьому, починаючи з середини 60-х років, став зростати рівень грошових доходів населення, що сприяло розбалансуванню попиту та пропозиції [2, с.112].

Таким чином, з одного боку, населення отримало можливість платити більшу ціну за дефіцитну продукцію. З другого боку, тотальне одержавлення та жорстка централізація господарства не призвели до мобілізації і введення у господарський обіг усіх наявних ресурсів. У цих умовах держава сама створила не тільки умови, але й стимулювала недержавний сектор економіки, визначаючи соціальну структуру цього сектора. Очевидно, що такий сектор не був сполученим з тотально-централізованою економічною системою, яка повинна була не тільки обмежувати, але й притискати недержавні форми господарювання, що й було головною запорукою виникнення та зростання неформального сектора тіньової економіки. Оскільки можливості розвитку офіційно дозволеного недержавного сектора жорстко стримувалися, його діяльність, включаючи особисті підсобні господарства, знаходилась під постійним контролем, що стримувало економічне зростання у цьому секторі. У результаті недержавний сектор не мав можливості використовувати у повній мірі ресурси, не реалізовані у державному секторі. Таким чином, були створені умови для розвитку неформального сектора тіньової економіки (включає види правомірної економічної діяльності, що здійснюються нелегалізованими підприємствами), який почав заповнювати утворені економічні "пустоти". На відміну від ринкової економіки, в адміністративно-командній системі вона розвивалася як заборонена недержавна виробничо-господарська діяльність.

Обмеження споживчої сфери викликало створення тіньових структур ("шашники", заборонена індивідуальна діяльність і тощо), посилювало перерозподільні процеси, прямі злочини ("несуни"), відволікання робочого часу на добування товарів і одержання послуг, поширення нелегальної виробничої діяльності на державних підприємствах та ін. Поступово масштаби нелегальної діяльності поширювалися, охоплювали нові сфери, галузі, підприємства. Не розуміючи походження та природу тіньових відносин, держава намагалася маніпулювати розвитком недержавного сектора економіки. Слід зазначити, що ці намагання були досить непослідовними: держава то посилювала жорсткість контролю за веденням особистого підсобного господарства, то визнавала його корисність, то вдавалася до переслідування осіб, які займалися побутовим обслуговуванням населення, то визнавалася корисність такої діяльності. Ці маніпуляції продовжувалися практично до кінця існування Радянського Союзу. Останнім прикладом стала боротьба з нетрудовими доходами та фактичне ліквідування особистого підсобного господарства у південних районах держави у 1985 р. [3, с.105].

Слід зазначити, що неформальний сектор тіньової економіки, який існував у адміністративно-командній системі, мав принципові відмінності від того ж сектора, який існує у ринковій економіці. По-перше, в умовах СРСР суб'єктами цього сектора були грома-

дяни, які розглядали працю в тіньовому секторі з точки зору побічного джерела доходу, а основним місцем їх роботи були державні підприємства, організації, установи. Вони експлуатували державні основні виробничі фонди, розкрадали матеріали, не за призначенням використовували робочий час, що призводило до прискореного зносу фондів при відсутності додаткових амортизаційних відрахувань. Використання державної сировини та матеріалів, нецільове призначення заробітної плати призводило до зростання витрат у державному секторі та збільшення грошової маси в економіці. Таким чином, стимулювалися одразу два типи інфляції: інфляція попиту та інфляція витрат. Відволікання робочого часу на нелегальну діяльність знижували продуктивність праці у легальному секторі економіки. Головною причиною попиту населення на продукцію нелегального сектора була більш висока якість запропонованих товарів та послуг і можливість їх швидкого отримання. Водночас це сприяло формуванню позитивного відношення до нього.

З 70-х років у структурі тіньової економіки відбуваються якісні зміни: з'являються та поширюються нові сегменти: напівлегалізований (пов'язаний з економічною діяльністю, яка здійснюється легальними підприємствами, однак неконтрольований державою) та фіктивний (якому притаманні приписки, хабарництво та шахрайство), відбувається їх інституціоналізація. Цьому сприяє продовження поширення неформального сектора, незважаючи на фактичну реабілітацію кустарів у правовому полі в середині 70-х років (у 1976 р. Радою міністрів СРСР була прийнята нова редакція Положення про кустарно-ремеслені промисли від 1946 р., а Міністерством фінансів СРСР – інструкція про порядок застосування цього Положення. У 1977 р. в Конституції СРСР, у статті 17, в законодавчому порядку було підтверджено право радянських громадян на здійснення особистої трудової діяльності) [2, с.114]. Чисельність осіб, які займалися цією діяльністю, легально фактично не змінилася, оскільки в теорії продовжувала панувати думка, що індивідуальна праця не відповідає соціалістичному способу виробництва, що, безумовно, стримувало легалізацію тіньовиків.

Розширенню неформального сектора сприяла невідповідність темпів зростання матеріально-технічної бази галузей групи "Б" на тлі зростання грошових доходів населення (з 1971 по 1985 роки у 3,1 рази) [2, с.112]. Потреби населення в товарах та послугах значно перевищували можливості їх реального задоволення. Відповідно до придбання населенням деяких видів товарів, у першу чергу технічно складних виробів довготривалого користування, зростала потреба в їх обслуговуванні. Незбалансованість попиту та пропонування почала швидко зростати. Це призвело до того, що населення, яке мало значну платоспроможність, було змушене виконувати деякі види робіт самостійно, що тільки стимулювало розвиток тіньової економіки. У тіньову діяльність втягувалось все більше людей, неформальний сектор тіньової економіки зростав, проникав як у легальний недержавний сектор, так і у державний сектор. Вагомою причиною інтеграції тіньової економіки у державний сектор був і характер соціальних відносин, що панували у радянській економіці. Адміністративно-командна система була ефективною при наявності потужного репресивного апарату. На нашу думку, як тільки цей апарат перестав діяти, адміністративно-централістський характер відносин в економіці відкрив можливості використання особистих зв'язків для одержання матеріальних ресурсів та реалізації прихованої частини виробленої продукції з метою привласнення отриманого доходу.

Головним показником ефективності адміністративно-командної економіки було виконання державного плану. Дохід, ціна, заробітна плата, як вартісні важелі, в офіційній економіці у якості стимулів не діяли. Конкуренція теж не була потрібна в умовах планового матеріально-технічного постачання. Виконання плану було головним показником роботи міністерств, відомств, підприємств, господарських ланок, їх керівників і окремих виробників. Планові завдання формувалися за принципом "від досягнутого" і мали щорічно зростати. Це не сприяло підвищенню мотивації до їх виконання. На тлі лібералізації діяльності спецслужб найбільш заповзятливі керівники підприємств почали домовлятися (у тому числі й за хабарі) із пра-

цівниками міністерств та відомств про зниження планового напруження та вдавалися до приписок. Оскільки головною метою було виконання плану, приписки стали нормою. Таким чином, з'явився особливий сегмент тіньової економіки – фіктивна економіка.

Приписки, які показували виконання плану, означали виплати незароблених грошей. Водночас жорстке нормування і постійне зниження тарифних ставок і розцінок при підвищенні норм виробітку, обмеження на виплати не давали можливості працівнику чесно заробляти на основному виробництві, не стимулювали працю і зростання виробництва, що й породжувало приписки. Наприклад, постійне зростання норм виробітку у будівництві без належного росту його технічної бази стало одним з основних факторів масових приписок обсягів робіт. Систематичне відволікання людей від робіт на різні “кампанії”, які нічого не давали виробництву, також ставали приводом для приписок [3, с.105].

Подібні явища відтворювались у поширеному масштабі, оскільки планування здійснювалося на основі досягнутого рівня виробництва з урахуванням приписок. Така система призводила до того, що робітники для виконання плану були змушені заробляти гроші на ці цілі забороненим способом. У багатьох випадках комплектуючі деталі робітники мали купувати самостійно. Наприклад, таксист брав великі “чайові”, водій грузовика перевозив побічні грузи, верстатнику на заводі “виводили” більшу заробітну плату, механізатор, слюсар, зварник у сільському господарстві обслуговували домашнє та особисте підсобне господарство односельців, постачальнику виписували великі премії тощо. Низька заробітна плата в торгівлі стимулювала робітників цієї сфери також заробляти забороненим способом: перепродаж, недоваги, хабарі [3, с.107].

У тіньовий господарський обіг втягувалась усе більша чисельність людей, які навіть цього не підозрювали. Таким чином, фіктивна економіка сприяла цілій низці негативних тенденцій в економіці: приписки призводили до невідповідності основних макроекономічних показників, що, у свою чергу, призводило до неефективної макроекономічної політики держави. Насамперед йдеться про

ефективність виробництва, коли надмірно великі витрати первісно закладались до плану. Таким чином, база для розкрадання ніби планувалась самою державою. Прорахунки у формуванні бюджету призводили до зменшення витрат на соціальну сферу та до появи і зростання державного боргу. Зростання витрат на сировину та матеріали сприяло зростанню інфляції витрат. Приписки, які вели до зростання витрат на оплату праці виробникам, збільшували грошову масу в економіці, що стимулювало інфляцію попиту. Фіктивна діяльність вимагала “прикриття” як з боку правоохоронних структур, так і з боку головних організацій, що призводило до зростання корупції [2, с.116].

Зменшення доходів та добробуту населення знижувало трудову мотивацію та негативно впливало на ефективність виробництва. У результаті рівень продуктивності праці почав знижуватися, а подальше зменшення добробуту населення стимулювало до пошуків роботи у неформальному секторі. Таким чином, неформальний сектор стимулював розвиток фіктивної економіки, а та, у свою чергу, призводила до зростання неформального сектора.

Приписки в межах державного сектора економіки дозволяли використовувати сировину та матеріали, які були заощаджені у процесі виробництва, або мобілізувати великі втрати, які регламентувались зверху згідно з планом. Використовуючи ці ресурси, на державних засобах виробництва, вироблялася неврахована продукція. Внаслідок цього почав формуватися ще один сегмент тіньової економіки – напівлегалізований. Слід зазначити, що тіньове виробництво в адміністративно-командній системі, на відміну від ринкової економіки, було найбільш вигідним, оскільки суб'єкти даного сектору економіки нічого у розвиток виробництва не вкладали, навіть заробітна плата робітникам виплачувалась з легального фонду заробітної плати. Тіньовики отримували надприбутки, з яких виплачувались доплати робітникам та хабарі. Вони перерозподілялись як по горизонталі (міністерства та відомства за отримання державних вкладень, легалізування значних втрат, отримання додаткової сировини і матеріалів тощо.), так і по вертикалі (прикрит-

тя забороненої діяльності з боку державних, партійних та правоохоронних структур).

Суб'єкти цього сектору тіньової економіки практично без власних капіталовкладень, за рахунок легальної економіки, отримували надприбутки. Корумповані чиновники лобіювали відповідні закони, що охороняли їх "права". Найбільш яскравим прикладом таких рішень є низка постанов Пленуму Верховного Суду СРСР [6, с.124], які прямо заблокували кваліфікацію найбільш небезпечних економічних злочинів.

Таким чином, напівлегалізована економіка була породженням неефективного управління командно-адміністративною системою і стимулювалася активізацією неформальної та фіктивної тіньової економіки. Незважаючи на те, що даний сегмент тіньової економіки частково компенсував дефіцит товарів та амортизував соціальну напругу, він негативно впливав на легальну економіку. По-перше, усі витрати на виробництво неврахованої продукції трансформувались у витрати на виробництво легальної, що було додатковим чинником активізації інфляції витрат. Слід зазначити, що найчастіше ця продукція вироблялась у робочий час, за який держава сплачувала кошти. По-друге, виробництво здійснювалось на державному обладнанні, яке зазнавало значного зносу та потребувало ремонту раніше, ніж це було заплановано. Проте, додаткових амортизаційних відрахувань не нараховувалось, а ремонт устаткування здійснювався за державні кошти. Збільшення коштів на поточний ремонт обладнання та недостатній рівень амортизаційних відрахувань призводили до стимулювання інфляції витрат і скороченню капітальних вкладень. По-третє, як фіктивна, так і напівлегалізована діяльність вимагали певного "прикриття", що призводило до розростання корупції. По-четверте, поширення даної діяльності призводило до майнового розшарування між різними верствами населення. Це, у свою чергу, посилювало соціальну напругу в суспільстві [3, с.108].

Легальна економіка, яка постачала ресурси для нелегальної, ставала все більш неефективною. Відсутність конкуренції на внутрішньому ринку, а також відсутність вільної міжнародної торгівлі в умовах зрос-

тання виробництва приводили до зниження його ефективності: щоб задовольнити потреби, використовувались менш якісні ресурси, що сприяло зростанню браку у структурі випуску продукції. Випуск браку спричинював виплати незароблених грошей. Економіка набувала ірраціонального характеру. Наприклад, сума дотацій, які сплачувалися з держбюджету по м'ясу, м'ясопродуктах, молоку та молокопродуктах, у кілька разів перевищувала вартість усіх основних фондів м'ясо-молочної промисловості [3, с.106]. Низькі ціни на продукцію та високі на її зберігання призводили до того, що її знищували. На наш погляд, формувався ще один сегмент тіньової економіки – ірраціональний (включає економічну діяльність, що реалізується відповідно до застарілих або деформованих правових норм і не відповідає об'єктивним потребам соціально-економічного розвитку (випуск непотрібної продукції)). Він, як і інші сегменти тіньової економіки, спричинював до зростання у легальній економіці негативних явищ. По-перше, витрати, які несли підприємства за випуск браку, списувались на собівартість конденційної продукції, що впливало на рівень інфляції витрат. По-друге, виплата коштів за некондиційну продукцію призводила до зростання незабезпеченої грошової маси в економіці. Тобто ірраціональна економіка стимулювала інфляцію попиту. По-третє, випуск некондиційної продукції, зниження якості продукції стимулювали зростання техногенних катастроф. По-четверте, також як фіктивна та напівлегалізована економіка, ірраціональна призводила до перерозподілу фінансових ресурсів на користь обмеженого кола людей і, як слідство, до посилення соціальної напруги.

Витрачаючи основні ресурси на оборонний комплекс, радянська економіка не мала належних сил та засобів на забезпечення потреб населення. Централістський характер прийняття рішень на всіх рівнях та панування відповідної ідеології, яка не дозволяла відкрито ввести ринкові відносини, призводили до відсутності конкуренції та невідповідності кількості і якості товарів і послуг зростаючим потребам населення. Розрив між попитом та пропонуванням зростав, економіка набувала все більш дефіцитного характеру. Це призво-

діло до того, що практично всі товари, які потрапляли на прилавки державних магазинів, у ту ж мить скуповувались населенням. У 1988 р. відставання товарних запасів від нормативів зросло до 8 днів, а в абсолютному грошовому виразі складало 8-9 млрд. карб. [2, с.112], і це незважаючи на те, що план по товарообігу був повністю виконаний. Таким чином, стимулів до поліпшення якості товарів народного споживання не було.

З середини 60-х років почала виділятися так звана еліта суспільства, яка бажала отримувати якісні товари та послуги. Ці потреби задовольнялись, оскільки окремі партії товарів вироблялись із належною якістю. Як правило, ці товари вироблялись за “обхідними” технологіями, що були не ефективними. Слід зазначити, що все це відбувалось за державні кошти. Таким чином, формувався ще один сегмент тіньової економіки – елітарно-замкнений (виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів та послуг за спецсистемами), котрому сприяла державна власність та багаторівневість у прийнятті рішень щодо виробництва, розподілу і обігу суспільних коштів, яка робила ці рішення фактично анонімними. Прийняття рішень на задоволення групових та особистих потреб керівників нижнього рангу приймалося на вищих ієрархічних рівнях. Плата за доступ до дефіцитних ресурсів зводилась до хабарів у грошовій або натуральній формі або наданням різного роду відповідних послуг.

Таким чином, елітарно-замкнута економіка стимулювала корупцію. Оскільки витрати за виробництво цієї продукції перекладались на собівартість продукції, яка йшла до решти населення, то вона також стимулювала інфляцію витрат. На наш погляд, задоволення еліти суспільства якісними товарами та послугами на тлі хронічного дефіциту гальмували розробку і впровадження новітніх технологій у виробництво товарів народного споживання.

Починаючи з 70-х років, відбувається зрощення тіньової економіки з криміналом, яке досягло свого апогею наприкінці 80-х років. Одиночні підпільні цехи, майстерні об'єднувались в єдині угруповання, які мали у своєму складі керівників, постачальників, транспортників, охорону тощо. Важливу

роль в існуванні організованої економічної злочинності відігравали покровителі з вищих ешелонів влади.

За даними ВНДІ МВС СРСР у 1989 році в державі існувало 508 злочинних угруповань та 208 суперугруповань, кожне з яких нараховувало не менше півсотні осіб. Групи займалися кримінальними операціями різного роду з обігом на суму майже 100 млн. карб. на рік. Кількість групових розкрадань за два останніх десятиріччя існування Радянського Союзу зросла у 6 разів. Розмір заподіяного збитку зріс у 12 разів [2, с.116].

На наш погляд, причинами активізації організованої злочинності були:

- значні доходи в тіньовому секторі, які приваблювали кримінальні елементи;
- діяльність суб'єктів тіньової економіки знаходилась за рамками правового поля, що ставило їх на рівень злочинців та позбавляло захисту правоохоронних структур від криміналу;
- захист тіньової економічної діяльності кримінальними структурами від інших.

Зростання організованих злочинних угруповань, а разом з тим і правопорушень, призводило до перерозподілу національного багатства на користь їх “лідерів”, до зменшення добробуту населення. Неспроможність правоохоронних структур до адекватних заходів вела до залякування населення, розчарування у діючому режимі та формування антидержавного типу мислення.

Ми вважаємо, що з 70-х років, тіньова економічна діяльність набуває відносно стабільних характеристик: у її межах людина отримує певний статус та відповідає за конкретну діяльність, складаються певні норми “тіньової поведінки” та формуються стійкі види тіньових економічних взаємовідносин між відповідними суб'єктами. Таким чином, відбувається інституціоналізація тіньової економіки, вона стає елементом соціально-економічної системи.

Наприкінці 80-х років радянське керівництво зробило спробу здійснити економічні реформи, у результаті чого були прийняті революційні за своїм характером закони: “Про кооперацію у СРСР” та “Про державне підприємство”. Перший фактично узаконив приватне підприємництво, незважаючи

на те, що само поняття приватної власності залишалося забороненим, а другий поширював економічні свободи державних підприємств. Оскільки державний сектор продовжував домінувати у радянській економіці та контролювати майже всі наявні ресурси, то це створило базу для ще більш міцного зрощування державних підприємств та комерційних структур і для неконтрольованого перерозподілу ресурсів з державного у ринковий сектор за вільними цінами. Якщо раніше продукція тіньового сектора, як правило, реалізовувалась у державній торгівлі за встановленими роздрібними цінами, то в умовах загострення дефіциту та руйнування внутрішнього ринку все більша частина починає надходити на "чорний" ринок і продаватись там за спекулятивними цінами. Це, у свою чергу, залучало нові верстви населення у тіньову економіку в особі спекулянтів та посилювало деформованість державного і недержавного секторів.

У зазначений період відбувається децентралізація системи зовнішньоекономічних зв'язків. На тлі поширення економічних свобод це призвело до створення нелегальної зовнішньої торгівлі (контрабанди). Слід зазначити, що внутрішні ціни на товари були значно нижчими, ніж на зовнішньому ринку, різницю отримували тіньовики, рентабельність операцій визначалась тисячами відсотків. Можливість більш вільного виїзду за кордон дала новий поштовх до розширення валютних махінацій, спекулятивних угод.

Неефективність реформ призвела до того, що контроль за товарно-грошовими потоками перейшов до приватних підприємств, які з'явилися на базі малих підприємств у вигляді кооперативів, а також до керівників державних підприємств, що при відсутності гарантій прав власності та заборони приватного підприємництва фактично стимулювало розкрадання державної власності.

Неадекватна реалізація відносин плано-мірності, неспроможність керівництва створити дієву систему дослідження та обліку суспільних потреб, планування від досягнутого, блокування ринкових методів швидкого реагування на зміни обсягів і структури платоспроможного попиту призвели до хронічної незбалансованості відтворювального

процесу. Це, у свою чергу, не тільки породило тіньову економічну діяльність, але і фактично підтримувало та стимулювало її в силу своїх внутрішніх особливостей. У свою чергу, тіньова економіка частково компенсувала хронічний дефіцит виробництва, але з кожним новим циклом призводила до його зростання. Відтворюючись на поширеній базі, тіньова економіка зростала у геометричній прогресії. За даними таблиці 1 [2, с.117], протягом останніх 30-ти років існування СРСР масштаби тіньової економіки зросли в середньому у 18 разів. Причому переважала сфера матеріального виробництва: більше, ніж у 29 разів проти майже 7 у нематеріальному виробництві. Зростання тіньової економіки призводило до ще більшої експлуатації нею легальної економіки – розкрадання ресурсів (матеріальних, фінансових, робочого часу тощо), зносу основних фондів. Як свідчить статистика, протягом 1980-1990 років тільки 25% валових інвестицій спрямовувалися на відновлення виробничих потужностей, а відтворювальні потреби у засобах виробництва задовольнялись лише на 50%. За оцінками експертів, на початку 90-х років негайної заміни потребували понад 25% матеріально-технічної бази, у тому числі 40% машин та технічного устаткування [1, с.10].

Зростання масштабів тіньової економіки обумовлювало зменшення ефективності легальної економіки. За такими умовами підтримка економічного зростання вимагала збільшення у національному продукті ресурсів, спрямованих на нагромадження на шкоду особистому споживанню. Починається штучне зростання матеріально-технічної бази суспільного виробництва – старі виробничі потужності, зношені морально та фізично, зберігались у господарському обігу, а ресурси, призначені для їх оновлення, спрямовувались на створення нових виробництв. На тлі зростання тіньової економіки переобтяженість структури виробництва стала ще одним чинником зниження ефективності використання суспільних ресурсів при екстенсивно розширеному відтворенні.

Розрив між темпами зростання капіталовкладень та темпами росту національного доходу (1970-1990 рр.) систематично збільшувався. Кількісна характеристика капіта-

ловкладень ввійшла у протиріччя з якісною характеристикою – ефективністю.

Хронічний дефіцит та інфляція обумовили погоню за товарно-матеріальними цінностями, що тільки погіршувало ситуацію. Це явище, яке стимулювалося фіктивною економікою, призвело до великих запасів товарно-матеріальних цінностей у народному господарстві. Причому ці процеси були характерні як для споживчого ринку, так і для ринку, на якому оперують виробники продукції.

Незважаючи на те, що за останні 30 років існування СРСР роздрібний товарообіг, платні послуги та внески населення зростали випереджаючими темпами по відношенню до зростання середньомісячної заробітної плати (у 4,6 рази, 4,6 рази та 27,2 рази відповідно проти 2,7 рази), загальна незбалансованість внутрішнього споживчого ринку на початок 1990 року досягла 165 млрд. крб. [2, с.113].

Запаси матеріальних цінностей на підприємствах на кінець 80-х років перевищу-

вали 500 млрд. карбованців або 60% валового національного продукту держави [3, с.106]. Великі запаси сковували оборотні кошти підприємств, знижуючи ефективність їх використання. Це, у свою чергу, призводило до зростання негрошових форм розрахунків та заборгованості підприємств і організацій. Прострочена заборгованість підприємств та організацій на кінець 1990 року склала 42 млрд. карб., зросли обсяги бартерних операцій. Гроші перестали брати участь у системі господарських відносин. Відбулось зрощування та натуральний обмін між ринком засобів виробництва та ринком предметів споживання: будівельні матеріали, телевізори, відеотехніка, легкові машини, квартири, путівки до санаторіїв і тощо. обмінювались на ліс, метал, паливо. Це стимулювало інфляцію, дефіцит, “чорний” ринок.

На тлі зростаючої неефективності радянської економіки темпи її економічного зростання постійно зменшувались і в кінці 1990

Таблиця 1

Структура тіньової економіки в СРСР в 60 – 80 роки (середній варіант)

Показники	Період	
	Початок 60-х років	Кінець 80-х років
Обсяг тіньової економіки в народному господарстві СРСР, млрд. карб. у рік	5	90
у тому числі:		
- сфера матеріального виробництва	2,5	73
- промисловість	0,3	10
- сільське господарство (включаючи колгоспи)	0,6	23
- транспорт та зв'язок	0,2	8
- будівництво	0,2	12
- торгівля та громадське харчування	-	17
- матеріально-технічне постачання та збут	1,2	2
- інформаційно-обчислювальне обслуговування	-	-
- інші види діяльності матеріального виробництва	-	1
- невиробнича сфера	2,5	17
- житлово-комунальне господарство та побутове обслуговування населення	1,6	6,7
- охорона здоров'я, фізкультура та соціальне забезпечення	0,5	6,2
- народна освіта	0,3	1,5
- культура та мистецтво	-	0,3
- наука та наукове обслуговування	-	0,3
- кредитування та державне страхування	-	0,1
- апарат органів державного та господарського управління, органів управління кооперативів суспільних організацій.	0,1	1,6

* Джерело: [2, с.117].

АНОТАЦІЯ

У статті виявлено специфіку розвитку тіньової економіки в СРСР. Поширення її масштабів почалося з гальмування темпів економічного зростання в Радянському Союзі. Саме зростання неформального сектору тіньової економіки призвело до поширення інших сегментів, що стало можливим внаслідок неадекватного сприйняття економічної ситуації вищим керівництвом країни. Головними факторами поширення тіньових відносин у Радянській Україні були тотальна монополізація виробництва державою, відсутність приватної власності й ігнорування державою неформального сектору економіки.

року почався спад виробництва.

Наприкінці існування Радянського Союзу масштаби тіньової діяльності різними експертами оцінювались від 90 млрд. карб. до 500 млрд. карб. На думку О.Осипенка, у другій половині 80 років у тіньовому секторі було зайнято 40-50 млн. чол. або не менше 30% працюючих [4, с.46]. Т. Корягіна оцінювала її на рівні 23-25% від робочої сили [2, с.116]. Розпад Радянського Союзу та фактичне самоусунення керівництва нової держави від державного регулювання економіки призвели до мультиплікативного поширення тіньової економіки.

Висновки. Головними факторами поширення тіньових відносин у Радянській Україні були тотальна монополізація виробництва державою, відсутність приватної власності й ігнорування державою неформального сектору економіки. Тіньова економіка була притаманна всім етапам розвитку радянської економіки, але більш потужними темпами вона починає розвиватися з кінця 50-х років. На тлі скорочення темпів економічного зростання та пом'якшення дії потужного репресивного апарату, різке скорочення недержавного сектора (ліквідація промислової кооперації, заборона підсобних промислів, обмеження особистих підсобних господарств, заборона на тримання худоби тощо), посилення явищ монополізму в економіці призвели до зростання неформального, фіктивного та напівлегалізованого сегментів

SUMMARY

The article specifies the historical development of the shadow economy in the USSR. Spreading its scope began with inhibition rates of economic growth in the Soviet Union. This growth of the informal sector shadow economy has led to the spread of other segments, which became possible due to inadequate perception of the economic situation the country's top leadership. Main factors of the shadow relations widening in the Soviet Ukraine were total monopolization of the production by the state, absence of the private property and state's ignoring of the informal sector of economy.

тіньової економіки, що почали заповнювати утворені економічні «пустоти». Зростання цих сегментів тіньової економіки призвело до поширення інших: елітарно-зачиненого, ірраціонального та підпільного.

Література

1. Зимовець В. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку економіки / В.Зимовець // Економіка України. – 2003. – №11. – С.9-17.
2. Корягіна Т. Теневая экономика в СССР / Т.Корягина // Вопросы экономика. – 1990. – №3. – С.110-120.
3. Никифоров Л. Теневая экономика: основы возникновения, эволюции и ослабления / Л.Никифоров, Т.Кузнецова, В.Фельзенбаум // Вопросы экономики. – 1991. – №1. – С.100-111.
4. Осипенко О. «Теневая экономика»: попытка политико-экономического анализа / О.Осипенко // Экономические науки. – 1989. – №8. – С.45-53.
5. Павлюченков С. А. Военный коммунизм в России: власть и массы / С. А.Павлюченков. – М. : История, 1997. – 270 с.
6. Попович В. М. Теорія детінізації економіки / В. М.Попович – Ірпінь, 2001. – 524с.
7. Grossman G. The “Second economy” of the USSR / G. Grossman. // Problems of communism. – 1977. – №5. – P. 25-40.
8. Katsenelinboigen A. Coloured markets in the Soviet Union / A. Katsenelinboigen // Soviet studies. –1977. –№1 – P. 62-85.